

Бекитемин
И.Арабаев атындагы КМУнун
Илим, эл аралык коммуникациялар
жана инновациялар боюнча проректору,
проф.м.а. А.К. Чалданбаева

“12” март 2024-ж.

И.Арабаев атындагы КМУнун Мамлекеттик тил жана маданият институтунун
кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары кафедрасынын 2024-жылдын 6-
мартында өткөрүлгөн отурумунун № 8

ПРОТОКОЛУ

Бишкек шаары,

06.03.2024-ж

Күн тартибинде:

1. Султанова Айжамал Абылкасымованын 10.02.01. – кыргыз тили адистиги боюнча
“Кыргыз тилинде этиштин келер чак маанилериндеги өзгөчөлүктөр” деген темада
филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган
диссертациялык ишин жетектөөчү мекеме катары талкуулоо.

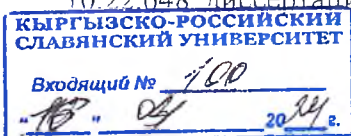
Отурумдун төрайымы – педагогика илимдеринин кандидаты, кыргыз тили жана аны
окутуунун технологиялары кафедрасынын башчысы, доцент Р. Абдуллаева.

Катчы окутуучу Н. Алманбетова.

Катышкандар: п.и.к., доцент Р.Абдуллаева (13.00.02), ф.и.д., проф.м.а.
С.С.Жумалиев (10.02.01), ф.и.д., проф. м.а. Т.К.Сыдыкова (10.02.01), ф.и.к., доцент Н. Р.
Жапаров (10.02.01), ф.и.к., доцент А. А.Абдыкалькова (10.02.01), ф.и.к., доцент А. Б.
Калыбаева (10.02.01), п.и.к., доцент К.Ш. Иманакунова, ага окутуучулар - К.Садыкова,
Р.Мамбетова, Т.Акматава, Ф.Мырзаева, Н. Масалиева, А. А. Абакирова, А. Абышбаева,
Жумадилова Н., Р.Абылкасымова, окутуучулар – А.Карымшакова, Турусбек кызы Нуржан,
М.Адамалиева, Абдыкалькова Т., Табылдиева Н. жана катчы, окутуучу Н.Алманбетова

Угулду: Кафедранын отурумунун күн тартибине коюлган маселе боюнча
И.Арабаев атындагы КМУнун Мамлекеттик тил жана маданият институтунун кыргыз тили
жана аны окутуунун технологиялары кафедрасынын башчысы, п.и.к., доцент Р.Абдуллаева
төмөнкүлөргө токтолду:

Кафедранын урматтуу мүчөлөрү, биз бүгүн Султанова Айжамал Абылкасымовнанын
“Кыргыз тилинде этиштин келер чак маанилериндеги өзгөчөлүктөр” деген темадагы
диссертациясын талкууга алып жатабыз. Талкууга алынып жаткан кандидаттык
диссертация 10.02.01 - кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган. Диссертациялык иш Кыргыз
Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана
адабият институтунун кыргыз тили бөлүмүндө аткарылган. Бул ишке Ош мамлекеттик
университети жана Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетине караштуу
филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн. К
10.22.648 диссертациялык кеңешинин жолдомосу менен И. Арабаев атындагы кыргыз

мамлекеттик университетинин Мамлекеттик тил жана маданият институтунун кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары кафедрасы жетектөөчү мекеме катары жөнөтүлгөн.

Кандидаттык диссертация менен толук таанышып чыктыңыздар. Талкууну баштап, андагы жетишилген ийгиликтер, илимий иштеги жаңылыктар, изилдөөдөн алынган корутундулар жана кетирилген кемчилдиктер сунуштар боюнча рецензенттер пикириңиздерди билдирсеңиздер., сөз ф. и.д., проф.м.а. Самат Субанкуловичке берилет.

Филология илимдеринин доктору, проф .м.а.С. С.Жумалиев:

Султанова Айжамал Абылкасымованын “Кыргыз тилинде этиштин келер чак маанилериндеги өзгөчөлүктөр” деген темадагы филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациялык иши актуалдуу темага арналган. Диссертациялык иште азыркы кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн келер чак маанилери андагы учур чак жана өткөн чак маанилери менен тыгыз байланышта жана карама-каршылыкта болорун эске алуу менен иликтөөлөр жүргүзүлгөн.

Киришүү бөлүмүндө изденүүчү теманын актуалдуулугун негиздеген, изилдөөнүн максатын жана милдеттерин белгилеп, анын объектин, предметин, ыкмаларын аныктаган; автор тарабынан алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы, практикалык маанилүүлүгү ачылып берилген.

Биринчи бапта этиш сөздөрдү изилдөөнүн маанилүүлүгүнө баа берилип, келер чактын жалпы тил илиминдеги орду жана ролу ачып көрсөтүлгөн, этиш сөз түркүмдөрүнө жүргүзүлгөн түркологиялык изилдөөлөргө сереп салынган, келер чак маанилеринин кыргыз тил илиминде иликтенүүсүнүн маселелерине токтолгон

Тил илиминде морфология бөлүмү, анын ичинде этиш сөз түркүмү негизги бөлүмдү түзөрү, этиш сөздөр убакыт, мезгил менен байланышып, этиштик маанилер убакыт бирдигинде ишке ашып же ишке аша турган болуп туюндуруларына кеңири токтолгон.

Экинчи бапта этиш сөздөрдү изилдөөнүн методологиялык өзгөчөлүктөрү, келер чак маанилерин изилдөөнүн методологиялык негиздери жана ыкмалары, келер чак маанилери менен мезгил агымынын катыштыктары изилденген.

Этиш сөздөрдүн изилденишиндеги негизги методологиялык багыттар аныкталып, этиш сөздөрдүн лексика-грамматикалык маанилери, кыймыл-аракетти, ал-абалды жана байкалбаган өзгөрүүлөрдү билдирген маанилеринин дайыма абстракттуулукта боло тургандыгы эске алынып, лексика-грамматикалык маанилерге өтө терең жана дыкаттык менен байкоо жүргүзүү талап кылынарын айтып, аларды конкреттүү мисалдар менен берген.

Үчүнчү бапта келер чак маанилеринин этиштик уңгулардын өзүндө туюндурулушу, келер чактын ыңгай маанилери аркылуу туюндурулушу, терс маани *-ба* менен, суроо маани *-бы* менен уюшулган айкын келер чак маанилери, айкын келер чак маанилери, өтүнүү мүчөсү *-чы* менен уюшулган келер чак маанилери, мамиле мүчөлөрүндөгү айкын келер чак маанилери, этиштик негизге (уңгуга) *-ар* мүчөсүнүн, *-бас* мүчөсүнүн жалганышы менен туюндурулган арсар келер чак маанилери, грамматикалык башка каражаттар аркылуу келер чак маанилеринин туюндурулушу мисалдар менен жакшы берилген. Жыйынтыктап айтканда, келер чак маанилеринин уюшулушу бир нече грамматикалык, лексика-грамматикалык каражаттар аркылуу уюшулушун талдоого алган да, аны мисалдар менен далилдеп көрсөткөн.

Диссертацияда этиштин келер чагы жана андагы өзгөчөлүктөр кеңири изилденген. Этиш сөздөр убакыт, мезгил менен байланышта болору тил илиминде, түркологияда, кыргыз тил илиминде изилденген. Этиштин келер чагы айкын келер чак жана арсар келер чак деп экиге бөлүнөт. Этиштин келер чагы чакчыл –а/-й мүчөсүнө жак мүчөсүнүн жалганышы аркылуу уюшулат. Бирок айрым контексттик мааниде уңгу түрүндөгү этиштерде, өзгөчө буйрук маанидеги этиштерде (ал,бер,тур ж.б) кыймыл- аракет сүйлөп жаткан учурдан кийин болору байкалат. Башкача айтканда, талап кылуу буюруу,кайрылуу маанилериндеги сөздөрдүн ар жагында алдыдагы кыймылдын аткарылышы жатат. Иште мына ушул өзгөчөлүктөр кеңири изилдөөгө алынган.

Диссертант төмөнкүдөй учурларга көңүл бурса:

- келер чак формаларынын уюшулушу, лексика-грамматикалык каражаттары нормативдик грамматикаларда, изилдөөлөрдө (Б.Юнусалиев, Б.Орузбаева, С.Кудайбергенов, А.Турсунов ж.б) аныкталып көрсөтүлгөн.Мурдагы белгилүү жоболорду, кыскача тыянактарында кайра кайталоонун зарылдыгы жок болчу, ишти изилдөөдө кандай жетекчиликке алынган жоболор, методдор колдонулгандыгын тастыктап көрсөтсө эле болмок.

- диссертант акыркы изилдөөлөргө да көңүл буруп койсо болмок, маселен 2022-жылы корголгон К.К.Шаршееванын “Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу жана анын аспектуалдык маанилер менен байланышы”аттуу диссертациясын ж.б.

Иштеги мындай мүчүлүштүктөр, бүткөн иштин деңгээлине кедергисин тийгизбейт. Жыйынтыктап айтканда, изденүүчү Султанова Айжамал Абылкасымовнанын “Кыргыз тилинде этиштин келер чак маанилериндеги өзгөчөлүктөр” деген темада 10.02.01 - кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациясы УАКтын талаптарына жооп берет, ишти коргоого сунуштоого болот.

Отурумдун төрайымы Р.Абдуллаева:Сөз ф.и.д. проф .м.а. Толгонай Көчкөнбаевнага берилет.

Филология илимдеринин доктору, проф.м.а. Т.К.Сыдыкова: Султанова Айжамал Абылкасымовнанын “Кыргыз тилинде этиштин келер чак маанилериндеги өзгөчөлүктөр” деген темадагы талдоого алынып жаткан кандидаттык диссертациянын жалпы көлөмү – 177 бет, колдонулган адабияттар- 191. Иш үч бапка бөлүнүп, ар бир бапка кыскача тыянактар, корутундулар берилип анализге алынган.

Иштин киришүүсүндө (4-10) изилдөө темасынын актуалдуулугу, диссертациянын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы, изилдөөнүн объектиси жана предмети, максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, изилдөөнүн практикалык мааниси, коргоого коюлган жоболор, изилдөөчүнүн жеке салымы каралган жана диссертациянын структурасы жана диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн (14) макалалары берилген.

Иштин 1- бабы “Этиштин чактары, келер чак боюнча изилдөөлөргө сереп” деп аталат. (11-40). Анда келер чактын жалпы тил илиминде, түркологиялык масштабда жана кыргыз тил илиминде изилденишине анализдер жасалып, аягында кыскача тыянак чыгарылган. II бап “Изилдөөнүн методологиялык негиздери жана методдору” (41-54) деп аталып, мында изилдөөнүн материалдары, этиш сөздөрдү изилдөөнүн методологиялык өзгөчөлүктөрү, келер чак маанилерин изилдөөнүн методологиялык негиздери жана

методдору, келер чак маанилери менен мезгил агымынын катыштары каралып, кыскача тыянак берген. Ал эми III бап “Келер чак маанилери боюнча изилдөөлөрдөн алынган натыйжалар” деп аталат. Бул бапта этиш уңгулардын (негиздердин) өзүндө келер чак маанилердин туюнтулушу, келер чактын ыңгай маанилери аркылуу туюндурулушу ж.б. ушул багыттагы маселелер изилденип, натыйжада чыгарылган тыянактар корутунду бөлүгүндө берилген. Диссертацияны жазууда пайдаланылган адабияттар 191, алар толук алфавиттик тартип менен КР ЖАК тарабынан талап кылынган стандартка ылайык берилген.

Диссертациялык иште чыгарылган илимий-теориялык тыянактар жана алынган натыйжалар, табылгалар илимий түрдө далилдүү, логикалык жактан так, методологиялык жактан иреттүү жана ишенимдүү чагылдырылган. Диссертацияда бир топ мисалдар адабий чыгармалардан, повесть, аңгеме, романдардан, ырлардан, поэмалардан жана элдик оозеки чыгармалардан алынып, аларды талдап иликтеп, сөздөрдүн структуралык жактарындагы өзгөрүүлөр, ар бир структуралык бөлүктөрүндөгү тыбыштык өзгөрүүлөр менен бирге лексикалык гана эмес, грамматикалык да маанилериндеги көрүнүштөр, маанилик жылыштар, диалектилердин жана тектеш тилдердин фактыларын да мисалга алган, иштин тиешелүү бөлүмдөрүндө салыштырма жана салыштырма-тарыхый методдордун тажрыйбаларына да кайрылган жана изилдөөнүн материалдары диссертанттын 14 макаласында жарык көргөн, алардын көпчүлүгү индекси жогору журналдарда басылган. Диссертациянын жогоруда белгилеп өткөн маанилүү, мазмундуу жана да алгылыктуу ийгиликтери өтө көп, иштин корутундулары, тыянактары, жыйынтыктары кыргыз тилинин академиялык грамматикасынын жазылышына, студенттер үчүн этиштин чак категориясы боюнча атайын курстарды окутууда пайдаланууга болот.

Автореферат диссертациянын мазмунуна дал келиши. Авторефераттын кыргызча, орусча эки нускасына тең диссертацияда коюлган изилдөөнүн максат-милдеттерине дал келет. Авторефератта кыргыз, орус жана англис тилдеринде резюме берилген.

Диссертацияда орун алган кемчиликтер:

Диссертациянын корутундусунда чыгарылган жыйынтык-пикирлер кайра эле мисалдар менен коштолуп берилет (ал диссертациянын ичинде ошол мисалдар менен анализге алынып, жыйынтык чыкты да!?!), бул жерде же корутунда алынган илимий-теориялык концепциялар берилиши зарыл. Корутунду авторефератта жакшы берилген (15-16-17-18-бб.).

- авторефератта изилдөөнүн милдеттери көрсөтүлгөн эмес, т.а., “Мына ушул максатка ылайык алдыбызга коюлган бир канча милдеттер аткарылды” деп бир сүйлөм менен берилген (3-б.). Бул жерде диссертацияда коюлган милдеттер берилиши зарыл деп ойлойм.

- Диссертацияда орфографиялык, пунктуациялык каталар кездешет:

а) 1964-жылы чыккан кыргыз тилин грамматикасы...(4-64-б.); азыркы орус тили окуу китебинде.... (14-б.); алтай тилинин грамматикасы (18-19-б.); кыргыз тилинин грамматикасы: морфология окуу китебинде(20-56-б.); Азыркы алтай тилинин грамматикасынын авторлору(21-б.); түрк тилдеринин салыштырма-тарыхый грамматикасы. (24-б.) ж.б.

б) Үтүрдүн коюлушунда: башкача айтканда (12-б.), ошентип, (14-31-39-51-б.), ошентсе да, (18-б.), бирок, (4-б.) үтүр коюлат, ал эми кээ бир жерлерде коюлбайт: ошентсе да (32-б.), ошентип (19-50-51-б.), бирок (4-б.) ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, Султанова Айжамал Абылкасымовнанын “Кыргыз тилинде этиштин келер чак маанилериндеги өзгөчөлүктөр” деп аталган кандидаттык диссертациясы максатына жеткен жана көп илимий эмгектерди топтоп, белгилүү түрколог-окумуштуулардын изилдөөлөрү каралган, аларга анализ жасалган, мисалдар менен чечмеленип, маанилүү, мазмундуу жыйынтык-пикирлер, тыянактар чыгарылган.

Жогоруда көрсөтүлгөн сунуш-пикирлер диссертациянын жалпы мазмунуна терс таасирин тийгизбейт, бирок изденүүчү эске алып койсо диссертациянын деңгээли жогорулайт деген ойдомун. Жалпы алып караганда, диссертациялык иш мазмундуу, ырааттуу жазылып, ишенимдүү жыйынтыктар чыгарылган, иш максатына жеткен, 10.02.01 – кыргыз тили адистигине туура келет жана КР ЖАКтын кандидаттык диссертацияларга коюлуучу талаптарына толук жооп берет. Диссертациялык иштин темасынын актуалдуулугун, кыргыз тил илими үчүн зарылдыгын, алынган тыянак-натыйжаларынын далилдүүлүгүн, илимий жаңылыгын жана теориялык, практикалык баалуулугун эсепке алып, ишти Ош мамлекеттик университети жана Б.Ельцин атындагы кыргыз-орус славян университетине караштуу филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн К 10.22.648 диссертациялык кеңештин талаптарына жооп берген, бүткөн илимий изилдөө катары коргоого сунуштаймын

Отурумдун төрайымы Р.Абдуллаева: Кезектеги сөз, ф.и.к.,доцент Нооман Рустамовичке берилет.

Филология илимдеринин кандидаты, доцент Н.Р.Жапаров:

Айжамал Султанованын «Кыргыз тилинде этиштин келер чак маанилериндеги өзгөчөлүктөр» деген темада 10.02.01 – Кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациялык изилдөөсүндө кыргыз тилиндеги этиштин келер чагы талдоого алынып, көп сандаган илимпоздордун эмгектери жана ойлору саналып өткөн.

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн предмети, максаты жана милдеттери, изилдөө ыкмалдары, илимий жаңылыгы, жоболор, илимий-теориялык жана практикалык мааниси, иштин апробацияланышы жөнүндө маалыматтар берилген.

Биринчи баптын аталышы эле диссертациялык иш канчалык денгээлде экендиги жана диссертанттын илимий ишти тариздөөнүн негизги принциптери менен тааныштыгы бар экендигинен кабар берет. Сөз болуп жаткан учурдагы кыймыл-аракет, сөз болуп жаткан кезден мурда болуп өткөн кыймыл-аракет жана сөз болуп жаткан кезде али аткарыла элек кыймыл-аракеттердин билдирилиши байыркы кылымдардан бери эле окутулуп, иликтенип келүүдө. Демек, дүйнөдөгү бардык тилдерде учур чак, келер чак жана өткөн чакты билдирген этиш сөздөр атайы бөлүнүп көрсөтүлүп, бири-биринен ажыратылып, изилденип келе жатканы белгилүү. Ошондо да кээ бир тилдерде мына ушул үч чактын ар биринин өзгөчөлөнгөн түрдүү түрлөрүнүн бар экендигин байкоого болот.

Орто кылымдардан бери эле орус тилинин грамматикасы жазылып, андагы сөз түркүмдөрү көрсөтүлүп, бири-биринен айырмаланып, ажыратылып белгиленип изилденип келүүдө. Айрыкча алардын ичинен атоочтор менен этиш сөздөргө өзгөчө маани берилгенин баса белгилейт.

Экинчи бапта биринчи бапта айтылган окумуштуулар негизги топту түзүп, алардын эмгектери тизмеленет. Бир эле учурда экинчи бап “**Изилдөөнүн методологиялык негиздери жана методдору**” деп аталса деле негизги маселе боюнча талдоо кыйла артыкчылыкка ээ. Карап көрүнүз: “Кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн чак категориясы, тактап айтканыбызда, этиштин өткөн чагы боюнча Б. Ө. Орузбаева атайы илим изилдөө иштерин аткарып, монография жарыялаган (?) (48-бет). Чак категориясынын бир тарабы болуп саналган биздин изилдөөбүзгө, келер чак боюнча изилдөөлөр үчүн академиктин бул изилдөөлөрүнүн мааниси чоң. “Азыркы кыргыз тилиндеги этиш сөздөр, алардын

жасалышы боюнча профессор С. Кудайбергенов эки монография жарыялаган (48-бет). Ушундай эле таризде: “Академик *Б. М. Юнусалиевдин Киргизская лексикология [185]* деген монографиясындагы сөздөрдүн тарыхый келип чыгыш маселелери, уңгу жана уңгу сөз тууралуу айтылган ойлор, изилдөөлөр методологиялык жактан ишибиздин андан ары изилденишине баалуу материалдарды бергендигин” (48-бет). белгилейт

Андан кийинки бөлүмдө “*Келер чак маанилери менен мезгил агымынын катыштыктары*” деп аталып “кандай катыштыктар” боюнча сөз боло тургандыгынан кабар берилбей калган.

Жыйынтыктоочу бапта негизги проблемага арналган тема катарында келген “*Этиштик уңгулардын (негиздердин) өзүндө келер чактык маанилердин туюнтулушу*” деп аталып, темага дал келген, уңгудагы маани менен дал келген пикирди айтышы диссертанттын билим денгээлинин жакшы экендигинен кабар берет. Кыргыз тилинин 1964-жылы жарыкка чыккан грамматикасында айкын келер чактын “этиштик уңгуга же негизге чакчыл -а, -й формаларынын, андан кийин тиешелүү жак мүчөсүнүн жалганышы менен *уюшула*” [110, 239-б.] турганы жазылган. Китепте Т. Сыдыкбековдон алынган төмөндөгүдөй мисал көрсөтүлгөн: *О, ошондо Табылды айткандай сүйгөн жигитти алма менен урамын! (ур+а+мын)*. Этиштик ур деген уңгуга чакчылдын -а мүчөсү жана биринчи жактын жекелик сандагы -мын мүчөсү жалганып турганы атайын ажыратылып көрсөтүлгөн. Мына ушул көрүнүштөй болуп этиштик уңгуга (негизге) чакчыл мүчөсүнөн кийин экинчи жактын мүчөсү, үчүнчү жакты туюндурган интонация же -сын, -сын сыяктуу мүчөлөрдүн жалганышынын өзүндө этиштик айкын келер чактын мааниси болот. Жак мүчөлөрдүн көптүк санда айтылыштарында да (-быз, -сыңар, -сыздар ж.б.) дал мына ушундай болуп келер чактын маанилери туюндурула берет” (58-бет) деп белгилейт.

Айрым мүчүлүштүктөрдү ондоого убакыт бар деген ойдо төмөнкү пикиримди билдиргим келет:

- ❖ Диссертациянын аталышын илимий-изилдөөнүн концептуалдык негизине ылайык “Кыргыз тилиндеги этиштин келер чак маанилериндеги өзгөчөлүктөр” эмес, “Этиштин келер чактык маанилериндеги өзгөчөлүктөр” деп өзгөртүүгө болор эле;
- ❖ Коргоого коюлуучу жоболорду иликтенүүчү материалдын логикалык биримдигине дал келе тургандай абалга келтирүү маселеси зарыл деп эсептеймин;
- ❖ Жогоруда келтирилген кемчиликтер жазылган ишке кедергисин тийгизбейт. Айжамал Султанованын «**Кыргыз тилинде этиштин келер чак маанилериндеги өзгөчөлүктөр**» деген темада **10.02.01 – Кыргыз тили** адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациялык изилдөөсүн толук аткарылган иш катары коргоого сунуш кылууга болот.

Отурумдун төрайымы Р.Абдуллаева:Кезектеги сөз, ага окутуучу К.Садыкова сизге берилет.

Ага окутуучу К. Садыкова: Султанова Айжамал Абылкасымованын “Кыргыз тилинде этиштин келер чак маанилериндеги өзгөчөлүктөр” деген темада жазылган филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациясы киришүүдөн, үч баптан корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү–179 бет.

Изилдөөдө этиштин чак категориясы, анын ичинде кыргыз тилиндеги этиштин келер чагы, анын маанилери, келер чакты уюштуруучу лексика-грамматикалык каражаттарды тактоо, иликтөө каралган. Азыркы кыргыз тилиндеги этиштин келер чагынын уюштурулушу боюнча терең анализ жасалган. Келер чактын чакчыл мүчөлөр жана жак мүчөлөр менен уюштурулуштары кылдат иликтенген.

Азыркы кыргыз тилинде чак категориясынын келер чак маанилеринин алгачкы жолу иликтенип жаткандыгы, грамматикалык каражаттардын такталгандыгы изилдөөгү жаңылык катары берилген. Учур чак менен келер чактын уюлушундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды ачып берген. Түрк тилдериндеги учур-келер чак жана өткөн-келер чак (термин) (6) түшүнүктөрүнүн Азыркы кыргыз тилинин грамматикасына туура келбестигин жаңылык катары белгилеген.

-Орус тилиндеги этиштин чак категориясын талдоодо абсолюттук жана относителдик чак түрүндө: “абсолюттук чак (абс.вр.) сөз болуп жаткан учурга карата айтылып, ал негизинен өткөн чак, учур чак жана келер чак” деп “ал эми “относителдик чак” (отнбс.вр.) кыймыл-аракеттин мезгилдик ырааттуулугу түрүндө болот” деп белгилешкен (16-бет). Бул төмөндө “абсолюттук чактан ар бир сөз формасындагы өзүндөгү мезгил көрүнүшү эмес, сөз формаларынын өз ара карым-катнаштагы көрүнүшү менен туюндурулат”-деген түшүндүрмөсүнө карама-каршы келет.

Кононов, Баскаковдун эмгектерин кылдат карап чыкканын туюуга болот, бардык түрк тилдеринде, кыргыз тилинде да этиштин келер чагындыгы -а, -й мүчөсүндөгү кептин жак мүчөлөрдүн жалганышы менен уюшулгандыгы белгиленет.

Экинчи бапта этиштин чак жана ыңгай маанилеринин колдонулушу жак категориясына байланыштуу болот. Этиш сөз кайсы жак тарабынан айтылгандыгы пикир алышууда ачык байкалат. Этиштер кыймыл-аракетти билдирип, айтыла турган ойду жыйынтыктап өз ара пикир алышууну ишке ашырат. Адамдар ортосундагы баарлашуу кандайдыр бир убакыт аралыгында өтөт. Ал эми кыймыл-аракеттин боло электиги, аткарыла электиги келер чак маанилерин билдирет.

Кыргыз тилинин келер чагы алгач К. Тыныстанов тарабынан түшүндүрүлүп жакынкы келер чак, акыркы келер чак катары берилип кийинки эмгектеринде айкын келер чак, арсар келер чак деп токтолгондугун белгилеп, изилдөөнүн методологиялык негиздери катары аныктаган.

Көбүнесе этиштер 1-жак тарабынан 2-жакка карата буюруу, талап кылуу иретинде айтылган мүнөздө берилет: *оку, ал, бер, жаз, айт, көр* ж.б. бул мисалдарда кыймыл-аракет сүйлөшүп жаткан мезгилден кийин болору билинип турат. Мындан этиштин келер чагы уңгу этиштердин өзүндө болору көрүнүп турат.

Кыргыз тилинин грамматикасындагы этиштин маанилүү топторунун бөлүнүшүндөгү өзгөрүш жана сезим этиштери (45-бет) изилдөөнүн методологиялык өзгөчөлүгү катары каралган экен жана бул 1,5 бетте гана учкай айтылган.

Учур чак да айкын келер чак дагы сырткы белги боюнча -а, -е, -й формасында келери белгилүү, алардын учур чактын же келер чактын маанилери сүйлөмдүн контекстинде гана аныкталары диссертант тарабынан баса белгиленген .

Үчүнчү бапта “Келер чак маанилери”, “Этиштик уңгулардын өзүндө келер чактык маанилердин туюнтулушу”, “Келер чактын ыңгай маанилери аркылуу туюндурулушу”, “Этиштин –а элек формасында келер чактын маанилери”, “Терс маани -ба менен туюнтулган айкын келер чак маанилери”, “Суроо маани -бы мүчөсү менен уюшулган келер чак маанилери”, “Тилдөө сөздөрдүн айкын келер чак маанилери”, “Өтүүнү мүчөсү -чы менен уюшулган келер чак маанилери”, “Мамиле мүчөлөрүндөгү айкын келер чак маанилерин”, Этиштик негизге (уңгуга) -ар мүчөсүнүн жалганышы менен туюнтулган арсар келер чак маанилери”. “Этишке -бас мүчөсүнүн жалганышы менен туюнтулган арсар келер чак маанилери”, “Грамматикалык башка каражаттар аркылуу туюнтулган келер чак маанилери” деген темаларга бөлүп, аларга мүнөздөмө берип айтылгандарды мисалдар менен далилдеп көрсөткөн.

Айкын келер чактагы маанилердин грамматикалык, лексика-грамматикалык каражаттар аркылуу уюшулушу талдоого алынып анализ жүргүзүлгөн.

Жыйынтыктап айтканда, Эмгектин илимий деңгээли жакшы, тили так, жатык жана түшүнүктүү, тема актуалдуу. Султанова Айжамал Абылкасымовнанын “Кыргыз тилинде этиштин келер чак маанилериндеги өзгөчөлүктөр” деген темада 10.02.01 - кыргыз тили

адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациясын коргоого сунуштоого болот .

Отурумдун төрайымы : Урматтуу кесиптештер, бизге жетектөөчү мекеме катары дайындалган диссертациялык эмгекти тыкыр окуп, сунуш-пикирлерди айтканыңыздарга ыраазычылык билдирем. Эми бул иш боюнча мен да өз пикиримди билдирип коёюн.

П.и.к .доцент Р.Абдуллаева: Албетте, тема актуалдуу. Кыргыз тилинде этиштин келер чак маанилери жана андагы өзгөчөлүктөр толук изилдөөгө алына элек болчу . Иштин жетишкендиги азыркы кыргыз тилиндеги келер чак этиштердин маанилерин, келер чакты уюштурган лексика-грамматикалык каражаттарды тактап, кеңири анализ жүргүзгөнү болуп саналат.

Изилдөөнүн максатына жетүү үчүн төмөндөгүдөй милдеттер аткарылган:

1. Азыркы кыргыз тилиндеги этиштин келер чагы, анын туюндурулушу боюнча тарыхый анализ жүргүзүү.
2. Айкын келер чак маанилеринин туюндурулуш жолдорун, андагы лексика-грамматикалык каражаттарды аныктап чыгуу.
3. Арсар келер чактын маанилерин иликтеп, арсар келер чакты уюштурган лексика-грамматикалык каражаттарды тактап көрсөтүү.
4. Келер чактын чакчыл мүчөлөр жана жак мүчөлөр менен уюшулуштарын иликтеп чыгуу. Этиш сөздөрдүн уңгу түрүндө болуп айтылышында эле келер чак маанилеринин бар экендигин конкреттүү мисалдар менен көрсөтүп берүү.
5. Чакчыл мүчөлөр менен жак мүчөлөрдүн этиштин башка чактарын туюндурушу менен келер чак маанилеринин жаралышындагы айырмачылыктардын сырын ачып берүү, иликтеп чыгуу.
6. Түрк тилдериндеги учур-келер чак, өткөн-келер чак түшүнүктөрүнүн азыркы кыргыз тилиндеги көрүнүштөрүн иликтеп чыгып, бир тыянакка келүү .

Изденүүчү аталган максат милдеттерди аткаруу менен этиш сөздөрдүн уңгу (негиз) түрүндөгү келер чак маанилеринин бар экендигин тактап, чак категориясынын учур чагы менен келер чагынын уюшулушундагы жалпылык жана айырмачылык жактарын ачып берип, түрк тилдериндеги учур-келер чак жана өткөн-келер чак деп айтылган терминдердин азыркы кыргыз тилинин грамматикасына туура келер-келбестигин аныктап, кыргыз тилинде чак категориясынын келер чак маанилерин алгачкы жолу талдап, анын изилденишине жол ачып, андагы грамматикалык каражаттардын такталышына кылдат талдоо жасалган деп айтсак болот . Бирок ошол эле учурда төмөнкүдөй айрым жагдайларды белгилөөгө болот.

1. Орфографиялык, пунктуациялык жана техникалык каталар өтө арбын.
2. Стилдик жактан туура эмес түзүлүп калган сүйлөмдөр кездешет.
3. Диссертациянын корутунду бөлүмү жалпылаштырган мазмунда болуп, конкреттүүлүк жетишпей тургандай сезилет. Иштин жалпы мазмуну, изденүүчүнүн бөлүмдөр боюнча чыгарган тыянактары корутундуну мындан конкреттүү жана так берүүгө толук мүмкүнчүлүк бере алат.

Жогоруда айтылган мүчүлүштүктөр диссертациялык иштин жалпы мазмунуна кедергисин тийгизбейт, айтылган сунуш- пикирлерди диссертант эске алып карап койсо, жетиштүү болот.

Кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары кафедрасынын 2024-жылдын 6-мартында өткөрүлгөн отуруму каралып жаткан иштин кемчилдиктери катары төмөнкүлөрдү белгилейт:

1 Диссертациянын аталышын илимий изилдөөнүн концептуалдык негизине ылайык “Кыргыз тилиндеги этиштин келер чак маанилериндеги өзгөчөлүктөр” эмес, “Этиштин келер чактык маанилериндеги өзгөчөлүктөр” деп өзгөртүүгө болор эле;

2. Диссертациянын корутунду бөлүмү жалпылаштырган мазмунда болуп, конкреттүүлүк жетишпей тургандай сезилет. Иштин жалпы мазмуну, изденүүчүнүн

4 Диссертацияда стилдик,4-64,12-56, орфографиялык,18, 19,21, 24,32,84 87,90 ж.б.пунктуациялык ,12,14,18,31,32 ,39,50, 51,71, 73,ж.б беттерде каталар кездешет:

5. Кыргыз тилинин грамматикасындагы тилдик бирдиктердин талдануусунда да бир катар жаңылыштыктар кетирилген.

Отурумдун төрайымы Р.Абдуллаева : Урматтуу кесиптештер, эгерде башка сунуш, каалоо, сын-пикир айтуучулар жок болсо, талкууланган диссертациялык иш боюнча токтом кабыл алууну сунуш кылам.

Жогоруда айтылгандарды эске алып,угуп жана талкуулап, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары кафедрасынын отурумуну

ТОКТОМ КЫЛАТ:

1 Изденүүчү Султанова Айжамал Абылкасымовнанын “Кыргыз тилинде этиштин келер чак маанилериндеги өзгөчөлүктөр” аталышындагы, 10.02.01 - кыргыз тили адистиги боюнча жазган кандидаттык диссертациясы Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук Аттестациялык Комиссиясынын кандидаттык диссертацияларды коргоого коюлуучу талаптарга толук жооп берет.

2. Изденүүчү Султанова Айжамал Абылкасымовнанын 10.02.01 - кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык иши коргоого сунуш кылынсын.

(Макул- бир добуштан, каршы- жок; калыс-жок)

Отурумдун төрайымы,
педагогика илимдеринин кандидаты, доцент

Р..Абдуллаева

Отурумдун катчысы, окутуучу

Н.Алмамбетова

